

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2023"

TIL VA MADANIYATNING O'ZARO ALOQASI VA BOG'LIQLIGI

Shonazarova Hulkaroy Bunyod qizi

*O'zbekiston Respublikasi Xorazm viloyati Yangiariq tumanidagi
ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchisi
Xorazm, O'zbekiston*

Annotatsiya: *Maqolada tilshunosligimizning dolzarb masalalaridan til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqa, o'zaro harakat muammosi, tilshunoslikda markaziy, asosiy tadqiqot obyektlaridan hisoblangan olamning milliy manzarasi haqida so'z boradi va bu boradagi turli ilmiy qarashlarga munosabat bildiriladi. Jumladan, V.Gumboldtning nazariy qarashlari haqida ham fikr-mulohazalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *olamning milliy manzarasi, millat ruhi, etnolingvistik, lingvomadaniyat.*

Zamonaviy lingvistikada til borasidagi tadqiqotlarning dolzarbligi uning madaniyat bilan o'zaro ta'sirda ekanligidadir. I.A.Boduen de Kurtenening aytishicha: "Til ma'lum bir jamiyatning tarkibi bo'lib, faqatgina individual miyada, faqat ruhda, faqat individlarning psixikasida mavjuddir".

Ma'lum bo'lishicha "madaniyat" termini lotincha cultura so'zidan olingan bo'lib, antropologiya texnik lug'atidan o'zlashtirilgan jamiyat a'zolarining hayot tarzini qamrab oladi. N.D.Arutyunovanning aytishicha: "Til insoniyat jamiyatida stixiyali paydo bo'luvchi va diskret tovushli belgilarning rivojlanuvchi tizimi bo'lib, kommunikatsiya maqsadlari yo'lida xizmat qiladi, insonda dunyo haqida tasavvurlar hamda bilimlar yig'indisini namoyon qilish imkonini beradi". E.Sepir fikricha, "Til bizga ma'lum bo'lgan har bir jamiyatning sof holdagi kommunikativ jarayonidir. Madaniyatni mazkur jamiyat o'ylayotgan va bajarayotgan narsa deb qarash mumkin. Til esa qanday o'ylayotganliklaridir". Til madaniyatda inson turmush tarzining yuzasida yotuvchisi deb qaraladi, shuning uchun XX asrdan boshlab (YA.Grimm, R.Raek, V.Gumboldt, A.A.Potebneya) bugungi kungacha til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqa, o'zaro harakat muammosi tilshunoslikda markaziy, asosiylardan hisoblanadi. Mazkur muammo doirasida nemis faylasufi hamda ma'rifatparvari I.G.Gerder ish olib borgan, u milliylikni umuminsoniyatning qismi deb qaragan, ya'ni istalgan milliy madaniyat - bu umuminsoniyat madaniyatining o'ziga xos shakli deb hisoblagan. Bu muammo V.Gumboldt ishlarida ham ko'rib chiqilgan. V.Gumboldt til o'z asosida universal hamda namoyon qilishda turli usullar orqali milliy deb hisoblangan. Uning ta'kidlashicha:

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2023"

“Har bir alohida olingan til millat ongining mahsulidir, shuning uchun tilning kelib chiqishi va asosi borasidagi savollarga diniy qarashlar hamda milliy turmush tarziga ahamiyat bermasdan turib javob topib bo‘lmaydi”.

V.Gumboldtning konsepsiyasining asosiy fikrlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1) moddiy va diniy madaniyat tilda aks etadi;
2) har qanday madaniyat milliylikka ega, uning milliy xarakteri tilda dunyoga o‘zgacha qarash bilan namoyon bo‘ladi. Til uchun har bir tilning maxsus ichki shakli xos;

3) ichki shakl – bu “millat ruhi”, uning madaniyati ko‘rinishi;

4) til insoniyat va uni o‘rab turgan dunyo o‘rtasidagi vositachi;

V.Gumboldtning lingvistik konsepsiyasi markaziy nazariyasi ruhiy kelib chiqish borasidagi savol bo‘lib, uning namoyon bo‘lish shakli tildir. Inson ruhining umumiy fikrlaridan kelib chiqqan holda, olim uning namoyon bo‘lish shakli millat tilidir deb hisoblagan: “til millat ruhining tashqi ko‘rinishi; til millat ruhi, millat ruhi tildir”.

V.Gumboldt til hamda madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro harakat borasida quyidagicha yozadi: “Millat ruhi va xarakterining ko‘rinishlari ichida faqatgina til millat ruhi hamda xarakterining o‘zgacha (alohida) tomonlarini namoyon qila oladi. Agar tilni ruhiy (ma‘naviy) rivojlanish bosqichlarini tushuntirish uchun asos sifatida qaralsa, u holda ularning paydo bo‘lishini millatning intellektual o‘zgachaligiga bog‘lash mumkin. Mazkur qarashni yakunlash uchun, tillar tabiatini chuqurroq o‘rganish zarur hamda turli xil tillarning ruhiy (ma‘naviy) rivojlanishga ta‘sirini o‘rganmoq lozim”.

V.Gumboldt konsepsiyasi A.A.Potebni, Sh.Balli, J.Vandriyes, I.A.Boduen de Kurtene, R.O.Yakobson va boshqa tadqiqotchilar ishlarida o‘zgacha alohida interpretatsiya (tahlil) ga aylangan. Til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqa haqida gapirilganda mazkur muammo bilan shug‘ullanuvchi lingvistik fanlarga to‘xtalib o‘tish lozim. Avvalo bu etnolingvistika va zamonaviy bosqichda lingvomadaniyatdir.

Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat o‘rtasidagi munosabat muammosi V.V.Vorobyev, V.A.Maslova, E.I.Kukushkina, E.M.Vereshagin, V.G. Kostolarov, YU.V.Rojdestvenskiy ishlarida o‘rganilgan. Ammo M.M.Kopilenkoning aytishicha, mashhur tilshunos M.Qoshg‘ariyning ismi asoslanmagan holda unitilyapti, u XI asrdayoq hayot tarzi yuritish, mashg‘ulot turi va geografik muhit xususiyatlari tilga ta‘sir ko‘rsatishini ta‘kidlagan. Mahmud Qoshg‘ariyning yorqin etnolingvistik yo‘nalishdagi ishlari boshqa hech qaysi SHarq va G‘arb lingvistik asarlarida

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2023"

qaytarilmaydi. Etnolingvistika hamda lingvokulturologiya o'rtasidagi o'zaro aloqa borasida savol paydo bo'ladi. Etnolingvistikaning maqsadi dunyoning u yoki bu etnosning folklorini ochib berish. M.Kopilenko fikricha, etnolingvistika predmeti ko'pincha etnomadaniyat leksikasi va frazeologiyasi doirasida qisqartirilib qaraladi, ammo bu qarash noto'g'ri. Bizning tasavvurimizda etnolingvistikaning predmeti ancha keng bo'lib, u etnik fikrlash, milliy mentalitetda o'z aksini topadi.

Faylasuf D.Kilibekov qozoq mentaliteti tabiatini shunday ta'riflaydi: "Ruhiylik (ma'naviylik) bilim, axloqiylik, go'zallikning (estetiklik) birligi, ya'ni har bir individning mentaliteti tabiatini ma'naviyat aniqlaydi - insonning ichki dunyosi, ideal hayot. Bu dunyo o'z ichiga qarashlarni, axloqiy sifatlarni, go'zallik tushunchasini qamrab oladi". Olim qozoq mentalitetining xususiyatlarini quyidagicha keltiradi:

1) qozoqlar mentalitetida 2 ta tamoyilni donolik bilan birlashtirishgan: demokratiklik va aristokratiklik tamoyili.

2) qozoqlar avtoritarizmni bilishmagan va doim shaxsiy ozodlik, mustaqillikni qadrlashgan.

3) qozoq hamma narsaning bahosini bilgan: eng avvalo, so'z so'zlash aqlli insonlarga berilgan, ular nafaqat gapirishni, balki, axloqiy qoidalarga ham rioya qilishadi, shu erdan ko'p negativ so'zlar xulq-atvoriga tabu qo'yilgan.

4) teng huquqlikka amal qilish etik norma hisoblangan, ravon gapirish, ammo kamgaplilik qadrlangan.

5) qozoq mentalitetining yana bir omili - dunyoni o'zgartirishga qodir inson faolligini tan olish.

M.S.Orinbekov mentalitetni har bir etnos madaniyatining "fermenti" deb qaraydi, u jamiyatda shakllanadi va mazkur jamiyatning barcha a'zolarida namoyon bo'ladi. Mentalitet inson ijtimoiy hayotini boshqaradi, chunki u bizni o'rab turgan dunyoda ma'lum bir yo'nalish bo'lib, qaror qabul qilishda "o'lchov" bo'lib xizmat qiladi.

Bizning tushunchamizda mentalitet ichki ruhiy (ma'naviy) dunyo, etnos vakilining xulqi va harakatlarida shakllantirilib, shu bilan uning o'zgachaligini belgilaydi; etnosning ma'naviy dunyosida namoyon bo'luvchi ongli va ongsiz jarayonlar ko'rinishi. Qozoq tilshunosligida A.T.Kaydarov tomonidan etnolingvistik maktab tashkil qilingan bo'lib, ko'plab tadqiqotlar olib borilgan, ular turli xil sohalardagi qozoq xalqining milliy-madaniy xususiyatlarini yoritib beradi.

Bu yo'nalishning rivojlanishiga M.Kopilenka katta hissa qo'shib, etnolingvistikaning asosiy tamoyillari va yo'nalishlarini ishlab chiqqan: "Etnolingvistika tilshunoslikning bir bo'limi yoki kengroq qaralsa tilshunoslikning

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2023"

bir yo'nalishi bo'lib, til va ma'naviy madaniyat, til hamda milliy mentalitet, til va milliy ijod o'rtasidagi o'zaro aloqani o'rganishga qaratilgan".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Арутюнова Н.Д., Степнов Г.В. Русский язык. – М.: Наука, 1979. –С.83.
2. Воробьев В.В. О статусе лингвокультурологии. // Русский язык, литература и культура на рубеже веков: Тезисы докладов и сообщений IX конгресса МАПРЯЛ. – Братислава, 1999. С.126.
3. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Знание, 1986. – С.69-94.
4. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – М.: Курс лекций. ИТДГК, Гнозис, 2002. С.12.
5. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. - М., 1997.
6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. -- М., 1993.